

УДК 631.1:339.13(091)(477)

Зленко Валентина Андріївна,
д-р. іст. наук.,
голов. наук. співроб.
ДНСГБ УААН
(м. Київ)

**СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН
В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ УКРАЇНИ:
ІСТОРИКО-НАУКОВИЙ АНАЛІЗ**

У статті показана необхідність впровадження та поширення ринкових економічних відносин в аграрній сфері України, з'ясовано, що формування ринкових відносин йшло шляхом розвитку нових організаційно-правових форм господарчої діяльності та поступового переходу до нових відносин власності на засоби виробництва, виявлено особливості реформування аграрного сектору, непослідовність і незавершених реформ в Україні.

В статье показано необходимость внедрение и развитие рыночных экономических отношений в аграрной сфере Украины, установлено, что формирование рыночных отношений шло путём развития новых организационно-правовых форм хозяйственной деятельности и постепенного перехода к новым отношениям собственности на средства производства, выявлены особенности реформирования аграрного сектора, непоследовательность и незавершенность реформ в Украине.

The article is devoted to necessary of formation and development of market economic relations in agrarian area of Ukraine. The following problems are examined: the formation of market relations developed by new organization's and lawyer's forms of productive activity and slow transition to new relations of property on the resource of production the agrarian sector, specialties of transforming process in Ukraine.

Потенціал розвитку сучасних економічних систем можна оцінити за двома основними показниками – людському капіталу та інноваційно-інвестиційною діяльністю. Вони є ключовими факторами розвитку постіндустріальної економіки.

Невисокі показники інноваційно-інвестиційної діяльності і низький людський капітал свідчать про те, що для подальшого сталого розвитку необхідні кардинальні реформи.

Для українського суспільства на сучасному етапі розвитку пріоритетною тенденцією є реформування, яке охоплює практично всі сфери життя. Це реформування політичної і законодавчої влади, економічної, аграрної і соціальної сфери, реформування системи науки і освіти, адміністративна та інформаційна реформа. Основною метою цих процесів є створення фундаменту для адаптації та інтеграції України в глобальний світовий простір.

Після проголошення України суверенною незалежною державою було взято стратегічний курс на розвиток ринкової економіки. Ринкова трансформація України призвела до глибоких змін також і в аграрному секторі держави, перш за все в системі відносин власності та форм господарювання. Формування нових економічних відносин йшло шляхом впровадження та поширення нових організаційно-правових форм господарчої діяльності, поступового переходу до нових відносин власності на засоби виробництва і, зокрема, найважливішого серед них - землі. Все це вимагало перебудови міжгалузевих відносин, потребувало вдосконалення системи ціноутворення, змін механізму фінансово-кредитного забезпечення, інфраструктури аграрного ринку. За цих умов ринкові закони ціни, попиту та пропозиції могли б виступати основними елементами в координації сфери виробництва і розподілу між споживачами. Місце монопольної державної власності мали б зайняти нові організаційні форми, які замінили б жорстко регламентовані виробничі відносини колгоспно-радгоспної системи.

Проте в Україні наприкінці 90-х років особливістю формування нових аграрних відносин було постійне втручання держави. Суб'єкти господарювання незалежно від їхньої форми власності постійно вимагали патерналізму або, принаймні, протекціонізму. Вимагаючи надання свободи та самостійності щодо вибору форм власності та господарювання, виробництва та продажу продукції, розподілу отриманих доходів, вони водночас наполягали на «справедливій

винагороді» за їхню працю, надання пільгової допомоги при формуванні стартового капіталу, пільгового кредитування. Аграрний менеджмент вимагав відмови від ідеї бездотаційного функціонування цієї життєзабезпечуючої галузі, апелюючи до диспаритету цін та наростання дисбалансу в обміні з іншими галузями [1, с.5-6].

Непослідовність та незавершеність реформ гальмувала, викривляла та спотворювала нормальний розвиток економічних відносин в аграрній сфері. Пережитки та відголоски колгоспно-радгоспної системи, що панували протягом 90-х років, продовжували відігравати значну роль і на початку XXI століття.

Протягом останніх років сільське господарство України перебувало в кризовому стані. В аграрній сфері країна значно відстала від багатьох держав світу. Реформи були реалізовані лише на третину. Україна і зараз знаходиться серед країн із середньою, а за деякими показниками - низькою продуктивністю в агропромисловому виробництві. Якщо в 2005 р. врожайність зернових культур в країнах ЄС становила в середньому 5-7 тонн з гектара (зокрема, в Бельгії - 8,4 тонни, Великобританії - 7,23, Франції - 6,95 тощо), то в Україні в минулому році вона дорівнювала 2,63 тонни з гектара, тобто була в 1,9 раза нижчою. Виробництво зерна, м'яса, молока в країні зменшилося, хоча в світі спостерігається стала тенденція до збільшення обсягів цих товарів. У землеробстві протягом багатьох років поспіль нехтують законом повернення в землю основних поживних елементів. Безцінні пахотні землі деградують через споживацьке ставлення до них. Багато хто з нових приватних власників землі землеробством ніколи не займався. Ми «похазяйнували» таким чином, що частка природних кормових угідь, сінокосів та пасовищ в Україні протягом багатьох років залишається на рівні 15% і є однією з найнижчих у світі [2]. Розвиток таких ефективних галузей, як свинарство і птахівництво, стримується через недостатність зернофуражних культур, а тваринництва і вівчарства - через малі площі природних кормових угідь. Випасати тварин нема де.

Вітчизняна сільськогосподарська техніка не витримує конкуренції із західними фірмами. Деякі підприємства (наприклад, гігант "Одесасільмаш", який 153 роки виготовляв плуги) взагалі перестали існувати, інші – повністю залежать від іноземних фірм (кіровоградська "Червона зірка", "Харківський тракторний завод" та ін.). Одна з основних причин цього - не в кваліфікації наших кадрів, а в мізерному фінансуванні галузі. Так, за останні сім років (1998-2005) програма виробництва технологічних комплексів, машин та обладнання для села була профінансована лише на 11%. За два минулі роки держава виділила на машинобудування 500 тис. гривень (на 126 заводів). У 2006 р. уряд планував направити галузі 19,3 млн. гривень, а загалом на переоснащення й модернізацію сільгоспмашинобудування потрібно не менше 1 млрд. гривень.

Україні, яка має застарілі технології, низьку рентабельність і продуктивність праці, складно конкурувати з товаровиробниками Європейського Союзу. Україну поки що розглядають як постачальника дешевої робочої сили і ринок збуту для розвинутих країн. Інвестори світового рівня оминають нашу країну, а дрібні інвестори приходять, щоб використати багаті природні ресурси, чорноземи, дешеву найману працю і збагатити себе, а не українського селянина.

Одним із основоположних факторів формування нових економічних відносин стало реформування відносин власності. Процес ішов двома шляхами. З одного боку, це зміна організаційно-правової форми господарюючих суб'єктів: колгоспів, радгоспів тощо. З іншого боку - повільна, але невпинна еволюція форм власності на землю. Формування системи підприємств із різною організаційною формою мало сприяти підвищенню конкуренції та поглибленню процесів трансформації.

В Україні до початку аграрної реформи було 12 тисяч колгоспів та радгоспів, колгоспники, проте, не мали жодних реальних прав щодо колективного майна, а відтак і зацікавленості до його примноження. Створення колективних сільськогосподарських підприємств (КСП), починаючи з 1992 р., не внесло реальних змін, оскільки в них зберігалось старе керівництво, яке не можна вважати ефективним менеджером у нових ринкових умовах. Заклик до формування

фермерських господарств був привабливим на початку, але не підкріплений допомогою держави.

Необхідність реформування сільськогосподарських підприємств у нові господарські структури ринкового типу знайшла відображення в Законах України «Про господарські товариства», «Про підприємства в Україні», «Про селянське (фермерське) господарство», «Про сільськогосподарську кооперацію» та ін., в яких ішлося про те, що на базі КСП можуть створюватися акціонерні товариства відкритого чи закритого типу, товариства з обмеженою відповідальністю, повні товариства, приватні, спільні підприємства, селянські (фермерські) господарства [3, с.35].

Невід'ємною складовою частиною економічної та аграрної реформи є земельна реформа, яка передбачає зміни земельних відносин, включаючи володіння, користування і розпорядження земельними ділянками з метою підвищення економічної ефективності та екологічної безпеки використання суспільством земельних ресурсів, з одного боку, та забезпечення захисту прав кожного землевласника і землекористувача - з іншого.

Необхідність земельної реформи в Україні була задекларована ще на початку 90-х років ХХ ст. Спочатку в основу реформи було покладено землеустрій. Це означало системний підхід до економічного, ефективного, раціонального та екологічно безпечного використання земельного фонду. Але в кінці 90-х років, намагаючись щонайшвидше видати документи на право приватної власності на землю, владні структури забули про землеустрій. Це призвело до того, що влада втратила функції щодо планування і управління земельним фондом, а також інформаційну базу про землю.

Колективну форму власності ліквідували, а приватну ввели в основному у фіктивній формі. Зруйнували великі сільськогосподарські підприємства як технологічну та інвестиційну базу подальшого розвитку виробництва. Одне з основних завдань земельної реформи – раціональне використання і охорона землі – практично не реалізоване. Не завершено і створення законодавчої бази

регулювання земельних відносин. Як вважає відомий український вчений, член-кореспондент УААН, академік-секретар відділення аграрної економіки і земельних відносин УААН Антон Третяк, «я би назвав «земельну конституцію» обмеженою... Вчені-аграрії свідомо вдалися до дроблення – ряду профільних законів (закони про землеустрій, охорону земель, зміни до Лісового та Водного кодексів). Але їх, на превеликий жаль, ніхто не розробляє» [4, с.9].

Навіть прийняті земельні закони не працюють за відсутності механізму впровадження – державних стандартів. Щоб навести порядок у цій сфері, необхідно розробити близько 300-400 державних стандартів. Але сьогодні у розвиток закону «Про землеустрій» із запланованих 75 стандартів є поки що один. У законі «Про охорону земель» із 125 стандартів існує лише 9. Це дуже важливе питання. Слід пам'ятати, що нормування є засобом правового регулювання не тільки в діяльності землеустрою, а й у сфері використання і охорони земель.

З 1 січня 2002 р. запрацював «Земельний кодекс». Згідно з законодавством протягом 2002-2005 рр. було дозволено обмінювати земельні ділянки та земельні паї. Купівля та продаж землі були заборонені до 2007 року. Таким чином, влада реалізувала лише перший етап земельної реформи – роздержавлення, однак не змогла прийняти всіх першочергових законів у розвиток Земельного кодексу. Із 38 необхідних законів прийнято лише 15. Законодавчо не врегульовані права і обов'язки покупців землі, стандарти визначення її вартості, обмеження площі угідь на одного власника. До цього часу не прийняті закони "Про ринок земель", "Про державний земельний кадастр", "Про сільські громади з регулювання обороту земель сільськогосподарського призначення" та ін. Земельний кодекс дуже повільно доповнюється тими законами, які необхідні для його повноцінного функціонування. З іншого боку – правовий вакуум створив сприятливі умови для спекуляцій та шахрайства з землею.

Безсистемність у земельному законодавстві породжує ще більші колізії. Україна – єдина держава на пострадянському просторі, яка не має закону про державний земельний кадастр. У 1998-99 рр. Держкомзем почав кадастрове

зонування території України, проте в кінці 1999 р. ця робота була зупинена. Держкомзем не розробив стандарти, норми і правила продажу землі. Країна не готова з 1 січня 2007 р. скасувати мораторій на торгівлю землею. Більше того, на початку жовтня 2006 р. парламентарі в першому читанні прийняли законопроект, за яким відкладено вільний продаж сільськогосподарських земель до 2008 року. При цьому соціалістична партія висловилася за продовження мораторію до 2012 р., комуністи – до 2015 р.

Щоб скасувати мораторій, необхідно прийняти закони "Про ринок землі" та "Про державний земельний кадастр", створити єдину систему державної реєстрації прав на нерухоме майно та їх обмежень. Крім того, скасування мораторію зможе попередити надмірну концентрацію землі в одних руках. На думку експертів, спекулятивний ажіотаж навколо землі вгамує встановлені регіональні мінімальні та максимальні ціни на землю, а також обмеження у змінах цільового призначення земель.

Земельний кодекс класифікує всі землі як сільськогосподарські, житлової та громадської забудови, промислові, природньо-заповідні, оздоровчі, рекреаційні, історико-культурні та лісогосподарчі. За даними Держкомзему із 60,4 млн. гектарів українських земель 70% (41,8 млн. га) – це сільськогосподарські землі, 17% (10,4 млн. га) – ліси. Близько 90% всієї землі сільськогосподарського призначення розпайовано, тобто у більшості селян вже є державні акти на земельні ділянки. Лише 10% сільськогосподарських земель належить місцевим радам. У державній власності залишилося 49,1% всіх земель, у приватній власності громадян знаходиться 50,7%, у власності юридичних осіб – 0,2% земель [5, с. 58]. За даними Держкомстату, площа сільськогосподарських земель в Україні постійно зменшується. За останні 15 років, з 1990 по 2005 рр., вона скоротилася з 42,2 млн га до 41,6 млн. га.

За роки земельної реформи ми механічно поділили 67,7% продуктивних земель, зокрема, непридатних для використання в сільському господарстві. Була створена критична маса землевласників – 6 887 тисяч громадян, яким була

нав'язана безальтернативна форма відносин – оренда, а орендна плата в нашій країні – найнижча. Наприклад, навколо Києва у 30-кілометровій зоні пашня вже розпродана, сільради нарізали по 15-20 соток під індивідуальне будівництво, а мешканці сіл потім перепродали свої ділянки киянам. Паї та оформлені Держкомземом державні акти на право власності на землю активно продаються. Водночас серйозною проблемою є акти самовільного захоплення земель. Кримінальну відповідальність за захват землі Верховна Рада ухвалила лише у вересні 2006 р. Через неправомірні дії лише в Криму втрачено близько третини заповідних земель і зафіксовано 8,5 тис. випадків самозахоплення земельних ділянок. За даними Держкомзему, за першу половину 2006 р. виявлено 31 тис. порушень земельного законодавства [6, с.59].

На думку багатьох спеціалістів-аграріїв, крім декларованих ринкових економічних відносин на селі, Україна не зробила жодного кроку. Одна з перших доктрин у цій сфері «Основні принципи державної аграрної політики до 2015 року» мала лише декларативний характер. Декілька системних криз (цукрова, м'ясна, нафтова та ін.) можна було попередити, якщо б аграрна політика реалізувалася системно. Відомо що, якщо жити лише за річними планами або пливти за течією, подібні кризи можуть відбуватися доволі часто і несподівано. Необхідне перспективне планування. Крім того, необхідні реальні кошти – не тільки 14 млрд. бюджетних гривень, а й приватні інвестиції. Сьогодні рівень прямих іноземних інвестицій в АПК складає близько 120 млн. дол. на рік [7, с.7].

Лише в грудні 2005 р. уряд схвалив концепцію комплексної програми підтримки і розвитку українського села на 2006-2010 рр. – «Добробут через аграрний розвиток», в якій був використаний досвід міжнародної конкурентоспроможної практики в аграрній сфері країн Європи, Північної Америки, Малайзії, Аргентини та ін. держав. Більшість багатоземельних країн світу досягли успіху в економіці завдяки розвитку власного сільського господарства. Це - Сполучені Штати Америки, Канада, Аргентина, Бразилія та ін. Після структурної перебудови аграрного сектора, солідних витрат на наукові

дослідження, впровадження нової техніки та технологій Китай вийшов на перше місце в світі за виробництвом зерна та м'яса. Сьогодні 1,32 млрд. китайців споживають основні продукти харчування власного виробництва.

Комплексна програма України планує спрямувати на розвиток соціальної сфери 2 млрд. грн., на підтримку сільськогосподарського виробництва – 6 млрд., на охорону довкілля (т. зв. «зелена скринька») – 6 млрд. грн. Програма має за мету покращити життя людини села, підвищити родючість землі.

Як вважає більшість вчених-аграріїв, до цивілізованого ринку землі Україні потрібно ще йти та йти. Поки що земельна реформа не досягла логічного завершення.

За даними опитування, проведеного влітку 2006 р. фондом "Демократичні ініціативи" на замовлення Національного прес-клубу реформ, ставлення громадян України і політичних партій до проблем аграрної реформи досить неоднозначне. До опитування були залучені понад 2 тисячі респондентів із різних регіонів України і 10 політичних партій та блоків. Так, на питання, "чи може земля сільськогосподарського призначення бути об'єктом купівлі-продажу?", 28,8% респондентів відповіли "так", 56,4% - "ні"; а на питання, "чи може бути земля сільгосппризначення предметом застави (наприклад, для отримання кредиту)?" - "так" відповіли 35,6%, "ні" – 43,6%. Крім цього, було таке запитання: "чи доцільно передавати землю сільськогосподарського призначення у власність фізичним чи юридичним особам, які не мають прямого відношення до виробництва сільськогосподарської продукції?", на яке 11,4% відповіли "так", а 68,6% - "ні". І, нарешті, на запитання, "чи варто на законодавчому рівні обмежувати площу земельних угідь, що перебуває у приватній власності селянина?", "так" відповіли 19,3% респондентів, "ні" – 54,8% [8].

Щодо позиції політичних партій та блоків, то окремі з них дипломатично відмовчалися. Інформація інших політичних сил була досить строкатою. Соціалістична партія виступає проти ринку землі, хоча бачить її товаром лише в далекій перспективі. Блок Юлії Тимошенко підкреслює необхідність надійно

захистити тих, хто здає землю в оренду, від сваволі недобросовісних орендаторів і гарантувати ефективним господарям стабільність та надійність. Компартія визнає рівноправність усіх форм власності, у тому числі й на землю.

У майбутньому основою розвитку аграрного сектору стане приватний капітал. Без приватної власності на землю сільське господарство України ніколи не посідатиме достойне місце в світі. Необхідно також сформувати земельну інформаційну систему та закласти основу для інформаційного забезпечення управління земельними ресурсами і розвитку земельного ринку. Конкурентоспроможна аграрна сфера повинна стати невід'ємною складовою частиною ринкового економічного розвитку України.

Для змін ситуації на краще необхідно системно підійти до вирішення проблем агропромислового комплексу. Важливо змінити систему управління аграрним сектором. Необхідні ефективні менеджери - професіонали з сучасними поглядами на розвиток аграрної сфери і досвідом роботи. Важливою є підтримка держави - законодавча, фінансова, соціальна. Для досягнення європейських параметрів потрібні подальші кроки для підвищення продуктивності праці, покращення соціальних умов на селі, де живуть і працюють люди, які формують продовольчі ресурси, щоб вони не виїжджали за кордон на заробітки. Розвиток інфраструктури села потребує кредитів та інвестицій. Новітні технології, адаптовані до умов регіонів, біологічних особливостей сільськогосподарських культур, оновлений транспортний парк, забезпечення добривами - найважливіші складові сталого розвитку аграрного сектору. Генеральна тенденція світового розвитку аграрної сфери - спеціалізація та концентрація - поступово торує собі шлях і в Україні.

Українські вчені впевнені у важливій ролі науки в розвитку сільськогосподарського виробництва. Впливати на прогрес у цій галузі, вважає директор ННЦ "Інститут аграрної економіки" УААН П.Т.Саблук, треба не політикою, не ідеологією, не релігійним фанатизмом, а економічною доцільністю, науковою обгрунтованістю. Наукові надбання та їхнє технологічне застосування

відіграють роль головного джерела економічного зростання в наш час. В Україні все ще зберігається достатній науковий потенціал, незважаючи на значний відтік наукових співробітників за кордон. Для країни дуже важливим є таке реформування науки, яке зміцнить той її сектор, який займається не тільки дослідженнями, але й реалізацією наукових досягнень, впровадженням їх у виробництво і економіку, зокрема, в аграрний сектор.

Список використаної літератури

1. Білик Ю.Д. Економічні проблеми підприємництва та формування ринкових відносин в АПК: Автореф. дис. ... екон. наук.– К., 1998. – С. 5-6.
2. Чопенко В. С аграрной обочины – на проторенную дорогу: Интервью с д-ром. с-х. наук, акад. А.А. Бабичем // Зеркало недели. – 2006. – № 19. – 20-26 мая.
3. Використання ресурсів АПК в умовах формування ринкової економіки: Зб. наук. праць / Уманська с.-г. акад. – К., 1998. – С. 35.
4. Земельная реформа увязла в ... земле: Интервью с д-ром с.-г. наук, проф., член-кор. УААН А. Третьяком // Зеркало недели. – 2006. – № 16-17. – 29 апр.
5. Богута Н., Слесарук С. Чернозем на черном рынке // Эксперт. – 2006. – № 40. – 16-22 окт. – С. 58.
6. Там же. – с. 59.
7. В будущем основой развития аграрного производства станет частный капитал: Интервью с вице-премьером по вопросам АПК Ю. Мельником // Зеркало недели. – 2006. – № 2. – 21-27 апр.
8. Киевский вестник. – 2006. – 5 авг. – № 74 (6208).